

Л. В. Губерський

доктор філософських наук, професор

ІДЕОЛОГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У статті здійснений соціально-культурний аналіз феномену ідеології та сучасних тенденцій її розвитку.

Ключові слова: ідеологія, ілюзорність, ідея, державна ідеологія, політична ідеологія.

У сучасному світовому соціокультурному процесі чітко прослідковується пріоритетність проблем, що піднімаються соціально-практичною філософією. Зокрема, це питання щодо вимірів об'єктивності характеру соціокультурного процесу, це методологічні проблеми філософії стосовно переосмислення діалектики і метафізики як загальнотеоретичних методів філософського пізнання, а також дослідження процесів набуття нових смислів феноменологією, герменевтикою, психоаналізом, структуралізмом, дизайн-аналізом, лінгвістичним аналізом тощо. Зміна парадигм у науковому пошуку та соціальних практиках актуалізує необхідність нового відношення до витлумачення індивідуальної і суспільної свідомості як найважливіших чинників, визначників того, чим є сучасний соціальний світ та які перспективи його розвитку.

При такій постановці проблеми, і особливо у відношенні до останнього нашого твердження, з необхідністю виникає питання щодо місця, ролі і значення ідеології у сучасному світі.

На перший погляд може з'явитися думка, що всі питання щодо долі ідеології вже вирішені, а своєрідну крапку у цьому питанні поставили Данієл Белл та прихильники його ідеї (наприклад, Збігнев Бжежинський) про те, що визначеність соціального розвитку пов'язана не з ідеологією, а з «безпрецедентним впливом науки на виробництво» [1, 505] і тим, що у постіндустріальному суспільстві на перше місце виходить людина із її поведінкою і цінностями, які й визначають нові соціальні тенденції. Долучились до своєрідних «похорон» ідеології і автори ідеї «перебудови» у Радянському Союзі, які вбачали у процесі «деідеологізації» позбавлення панівної ролі марксистської-ленінської ідеології, а разом із тим, права на існування будь-якої ідеології.

Ідея деідеологізації у контексті прогресивного розуміння соціального процесу безумовно має сенс. Її неможливо назвати безпідставною хоча б тому, що важко переоцінити роль, значення, смисли наукових пошуків і їх вплив на розвиток людини і суспільства. Однак, ніде і ніхто ще не зумів заперечити вплив на соціальний процес наукової ідеології. Одночасно, беззаперечним є й те, що людська поведінка, цінності людського життя пов'язані із ілюзорним баченням дійсності. Однак, потрібно нагадати, що будь-яке ілюзорне бачення є не тільки хибним, примарним, нереальним у аспекті об'єктивного характеру існування ідей. Ілюзорність – це ірраціональне відношення до дійсності, а така практика взаємодії людини і світу породжує віртуальну реальність, яка, у філософському смислі, є своєрідним моментом існування об'єктивної реальності у вигляді ідеології. І, нарешті, ідея деідеологізації не стала тим конструктом, який би зумів відкинути у небуття соціально-практичний смисл ідеології. Такого смислу ідеологія набуває завдяки тому, що вона є винятково дією тільки тоді, коли постає у якості органічної єдності утопії, науки і соціальної технології.

Отже, вимальовується досить складне питання щодо смислів існування ідеології і його розв'язувати можна тільки спираючись на наступні фундаментальні засади.

Насамперед, необхідно нагадати про складний і досить непростий шлях розгортання поняття ідеології. Загальновідомо, що термін «ідеологія» виникає у представників пізньої гілки французького сенсуалізму XVIII століття (Антуан Дестют де Трасі, П.Ж.Кабаніс, К.Ф.Вольней), які пов'язували з нею вчення про ідеї, які дозволяють сформулювати основи політики і етики, відкрити істинну організацію дискурсу – здатності до судження і оцінки у різних галузях знань. К.Маркс і Ф.Енгельс, виходячи із принципу матеріалістичного розуміння історії, вбачають сутність ідеології у її класовості. Вони стверджують, що причиною ілюзорного, ідеологічного відображення дійсності у свідомості ідеологів експлуататорських класів є об'єктивні суперечності матеріального життя

суспільства. У К.Маркса і Ф.Енгельса ідеологія – це: а) історично визначений тип мислення, що ґрунтується на ідеалістичних теоретичних посиланнях; б) ілюзія про абсолютну самостійність ідей; в) конституювання віртуальної реальності [2].

Ідеології К.Маркса і Ф.Енгельс протиставляли соціальну науку, оскільки основним критерієм ідеології вважали її невідповідність дійсному стану речей, її ілюзорність і хибність. На противагу цьому В.І.Ленін говорив про марксистську ідеологію, як про наукове явище, підкреслював позитивний зміст ідеології. Для цілого ряду марксистів (Д.Лукач, Е.Блох) ідеологія є форма класової свідомості, відображення сподівань пригнічених, здатна бути подоланою завдяки науці і філософії.

Е.Дюркгейм і Т.Гейгер розглядали ідеологію як хибну свідомість і сукупність ціннісних суджень, що є протилежностями у відношенні до достовірних суджень про дійсність. В.Парето розглядає ідеологію як маскування людських дій. Ідеологія – це похідна від почуттів і потягів людини, які В.Парето поділяє на чотири класи: а) положення які претендують на абсолютність і аксіоматичність; б) судження які посиляються на авторитет; в) положення які апелюють до почуттів і принципів більшості; г) вербальні докази і софізми. Фактично Парето ототожнював ідеологію із фальшивою, словесно-демагогічною демонстрацією освіченості. Тобто сутність ідеології Парето вбачає в тому, що вона інтенсифікує агресивність несвідомих емоцій індивіда.

У філософії ХХ століття, насамперед, підкреслюється екзистенціальна обумовленість ідеології. Так, М.Шеллер, характеризуючи типи класового мислення, бачить в них різні форми руйнування цілісного мислення в середині суспільства й характеризує їх як способи раціоналізації вітальних потягів різних класів. К.Манхейм, протиставляючи ідеологічну та соціальну інтерпретації духовних утворень, підкреслював визначеність мислення буттям, співвідносив «духовні утворення» із соціальними позиціями їх носіїв. Ідеологію як апологію існуючого ладу, як раціоналізацію інтересів пануючих класів, К.Манхейм протиставляє утопіям, які є емоційно розфарбованим виразом надій і сподівань опозиційних класів і груп. «Основоположний, історичний і субстанціальний поворот відбувався в той момент, коли людина навчилася не лише приймати ідейний пласт в його інтенціональному значенні, але й водночас перевіряти його на ідеологічність чи утопічність». [3, 75]. Г.Плеснер підкреслює, що ідеологія пов'язана із волею до влади, М.Хоркхаймер вважає, що ідеологія пов'язана із спеціальною дією, а Ч.Р.Мілс впевнений, що ідеологія споріднена із механізмами панування і маніпуляції. У сучасній французькій філософії ідеологія розглядається як таке, що відрі-

няється від ментальності і є тим, що існує у контексті дискурсу. Л.Альтюссер підкреслює непримиренність, прірву між ідеологією і наукою. Він вбачає в ідеології несвідоме навіть тоді, коли вона постає в експліцитній формі. Намагаючись поєднати Маркса і Фрейда Альтюссер вважав ідеології цілісними структурами (ідеологічними формаціями), які створюються ідеологічним апаратом і з якими людина себе ідентифікує. М.Пешьо, опираючись на ідеї Альтюссера, розвиває вчення про дискурс в межах теорії ідеології як вчення про матеріальність смислів і ілюзій людини, яка є джерелом і володарем своєї мови. Ідеологічні формації визначають те, що можна і потрібно сказати відповідно до тієї чи іншої життєвої позиції, яка виникає при конкретно-історичних обставинах [4, 82].

На особливий статус у вченні про ідеологію претендує концепція Г.Маркузе. У цілому вчення Г.Маркузе має критичний характер, спрямований на заперечення всіх (правих чи лівих) соціально-політичних систем розвитку суспільства, які обрали для свого розвитку шлях «несвободи». Проте все ж таки головним об'єктом критики у вченні Г.Маркузе поставало високоіндустріалізоване суспільство, до основи життя якого були покладені масове виробництво, створення штучних цінностей, які позбавляли людину свободи тощо [5].

Учення Г.Маркузе було по особливому сприйняте новими «лівими» політичними силами. У результаті рецепції соціально-філософської теорії Г.Маркузе у середовищі нових лівих політичних сил сформувалися уявлення про сучасне суспільство як таке, що позбавлене справедливості, гуманності та моральності, про що свідчать чисельні порушення економічних і політичних прав громадян різних країн, постійна загроза ядерної війни, невикористання успіхів науково-технічного прогресу та культурного поступу для розвитку особистості. Отже, на думку політичних послідовників вчення Г.Маркузе, сучасне індустріальне суспільство перетворилося на систему пригноблення людини, уніфікації і примітивізації її потреб, сформувало «одномірних людей», думками й поведінкою яких можна легко маніпулювати. Адаже «одномірна людина» – це, по суті, індивід, що потрапив під вплив масової культури, індивід, який мислить, діє відповідно до вимог системи, що, на думку Г.Маркузе, нав'язує йому хибні потреби, легітимізує таким чином тяжку працю, агресивність, несправедливість, поведінку, що відповідає рекламним образам тощо.

Поставивши у такий спосіб проблему «одномірної людини», яку породила західна цивілізація, Г.Маркузе пропонує нову теорію про революційні сили сучасності, яка була активно використана новими лівими силами у 60–80 роках ХХ століття. Зміст цієї теорії полягав у тому, що робітничий клас уже втратив здатність

бути революційною силою та вже не відіграє провідної ролі у розвитку суспільного життя. На думку Г.Маркузе, у нових умовах головним чинником соціальних змін може стати молодь, студентство, інтелігенція, для якої робітничий клас може бути підтримуючою силою.

Зробивши короткий екскурс в історію вчень про ідеологію можна зробити наступні висновки. По-перше, у сучасній філософії розвинуті різнопланові концепції ідеології. По-друге, кожна із концепцій висуває свій критерій ідеології: а) відношення до дійсності (гносеологічний підхід), б) вираз інтересів соціальних груп (класів) – соціально-психологічний підхід; в) раціоналізація прагнень і волі до влади (неофрейдизм); абсолютизація і сукупність нераціоналізованих характеристик дискурсу (постструктуралізм, постмодернізм). По-третє, специфіка ідеології полягає в тому, що вона створюється завдяки діяльності ідеологічного апарату держави, партій і соціальних рухів – ідеологів, політиків, вчених. Народні маси, соціальні спільноти безпосередньо не беруть участі у створенні ідеології, однак їх інтереси, ідеали і соціокультурні прагнення складають підґрунтя на якому формується і розвивається ідеологія. По-четверте, структурними елементами ідеології є соціально-культурні теорії, суспільні ідеали, цінності, соціальні програми і символи. На відміну від науки ідеологія включає в себе не тільки знання про життя людини і суспільства, але і ціннісне відношення до політичних, економічних, етичних, релігійних, мистецьких тощо тенденцій і процесів, оцінку співвідношення соціальних сил у суспільстві. У структурному аспекті до складу ідеології, поряд із істинними знаннями входять хибні уявлення про ті чи інші соціальні процеси, про функціонування тих чи інших соціальних систем. Тому міфи, утопії відіграють вирішальну роль в житті суспільства, хоча й висувають помилкові орієнтири перед народними масами, перед суспільно-політичними, економічними тощо союзами, перед державою, перед нацією. Поширення міфів у суспільній свідомості здатне забезпечити тільки тимчасовий успіх, але рано чи пізно міфи руйнуються і суспільна та індивідуальна свідомість опиняється у стані вакууму. До структурних елементів ідеології потрібно віднести також і символіку, яка функціонує в суспільстві. Ті чи інші прапори чи гасла переслідуються не тому, що вони мають саме такий колір, зміст, а, насамперед, тому що вони є ворожими у відношенні до існуючого ладу. І, по-п'яте, ідеологія, як соціальне явище виконує низку функцій. Насамперед, це мобілізаційна, нормативно-регулятивна, контролююча, соціалізуюча функції. Ідеологія, визначаючи мету соціального розвитку, формулює орієнтири у життєвому світі, здійснює вибір засобів наближення до реалізації соціальних ідеалів

та консолідує суспільство для участі у здійсненні тих чи інших прагнень та сподівань. Особливість ідеологічного освоєння дійсності полягає не тільки у тому, що воно являє собою систематизовану, духовно-практичну та цілеспрямовану форму теоретичного відображення світу людини, а, перш за все, тому, що воно є відображенням дійсності крізь призму інтересів і засобів існування соціального суб'єкта. «Соціальне середовище мислителя визначає всю систему поглядів і теорій, які видаються йому, безперечно, вірними або самоочевидними» [6, 230].

Отже, гуманізм має бути внутрішнім стрижнем, основою нової ідеологічної парадигми. Гуманістичність ідеології полягає, перш за все, у тому, що вона висуває та обґрунтовує реальні цілі, засоби та смислотвірчі цінності суспільства в цілому та окремої людини зокрема, визначає перспективи та можливі негативні наслідки суспільного та індивідуального життя людини.

Представленні думки у царині філософського дослідження ідеології були б тільки схоластичним теоретизуванням, коли б ми не звернули увагу на їх практичну значимість стосовно напрацювання ідей, принципів, теоретичних положень, відповідно з якими уможливується прогресивний розвиток сучасного суспільства взагалі, і українського, зокрема.

У такому аспекті потрібно підкреслити наступне, що ідеологія – це невід'ємний атрибут будь-якого соціального процесу. Вона є одним із чинників як суспільного прогресу так і регресу. Історія філософії та соціальних практик неодноразово і однозначно підкреслює, що ідеологічного вакууму в суспільстві не існує. Із відходом у небуття непрацездатних (панівних), стосовно соціального поступу, ідеологій, з'являються нові, які здатні функціонувати як у прогресивному так і регресивному спрямуванні. Виникнення нових ідеологій відбувається як стихійно, так і в організованій формі. І в цьому аспекті досить серйозним питанням є те, хто є джерелом таких ідеологій.

Виходячи із констатованого вище факту про те, що будь-яка ідеологія є ілюзорним явищем, ми приходимо до такого висновку. Ілюзорність ідеології – це не тільки деконструкт. Ілюзорність ідеології – це конструктивна основа будь-якої національної ідеї. Адже національна ідея взагалі – це думка про необхідність існування нації у вимірах багатства і щастя. Жити повноцінно – стрижень національної ідеї. І подолання цієї ілюзії можливе тільки завдяки досягненню рівня самодостатності національного розвитку, здатності нації, тих чи інших народів жити в умовах демократії, соціальної справедливості, правової досконалості і суверенності. Зокрема суверенність у контексті філософського витлумачення ідеології – це здатність тієї чи іншої особистості, нації, народу (суб'єкта соціальної

дії) обирати свій (власний) шлях розвитку і змога реалізуватись на такому шляху.

Стосовно наукового характеру існування ідеології, то, насамперед, підкреслимо, що теоретична вишуканість ідеології відбувається тільки тоді, коли вона функціонує як своєрідна якість у наступних формах: етична, економічна, політична, правова, релігійна, культурна, тощо. На сьогоднішній час, серед названих основних форм ідеологій на чільне місце виходить етика, як ідеологічне обґрунтування відношення необхідного і випадкового, дійсного і можливого у житті людини і суспільства. Недарма, ще І.Кант проголосив етику вершиною філософствування саме тому, що людину потрібно розглядати не як засіб, а мету. Тут із впевненістю можна і потрібно стверджувати, що у слові «мета» слід наголошувати на першій частині слова. Адже в межах наукової ідеології досконалість людини це і є трансцендентальне, оскільки призначене для того, щоб бути можливим.

При науковому підході щодо розуміння ідеології не потрібно користуватися ілюзією, що коли на чільне місце виходить етика, то це означає, що у тій залишається політична чи економічна ідеології. Безсумнівним залишається те, що політична ідеологія визначає характер владних відносин у суспільстві і є своєрідною організацією і управлінням цими відносинами. Щодо України, провідною ідеєю політичної ідеології повинні слугувати положення 1-ї статті Конституції України. Економічна ж ідеологія, у науковому аспекті – це мобілізаційні, нормативно-регулятивні і контролюючі принципи господарської діяльності у суспільстві. Щодо України, провідною ідеєю економічної ідеології повинно слугувати твердження про необхідність того, щоб бізнес набув національного спрямування.

Необхідність долучення до творення ідеології наукових кіл, видатних теоретиків суспільного розвитку, політичних діячів – безсумнівний факт соціальної історії. Однак, соціальні реалії минулого і сьогодення вказують на те, що до процесу ідеологотворення залучається держава і громадянське суспільство. Те, що такий інститут громадянського суспільства як політичні партії повинні мати і мають (дивлячись у якій формі) свою ідеологію є аксіомою. Однак, чи то розпорошеність ідеологій політичних партій, чи то їх неадекватність досить часто неефективно, а й інколи згубно впливають на соціальні процеси. Тому, на наш погляд, до ідеологічного процесу з необхідністю повинна долучитися й держава.

І тут досить важливим є дискусії навколо того, повинна чи не повинна українська держава мати свою ідеологію. Спершу варто зауважити, що в загальному випадку, особливо, якщо це стосується минулого,

ніхто не сумнівається у тому, що будь-яка держава спирається на відповідну її інтересам ідеологію. Але у сучасних дискусіях в Україні, присвячених питанню ідеології, нерідко висловлюється твердження, що державної ідеології не повинно існувати. Причиною неприйняття вислову «державна ідеологія» закорінена в деяких стереотипах тоталітарної свідомості, відповідно до яких держава і суспільство ототожнюються. Таке ототожнення і сьогодні породжує побоювання, що поняття «державна ідеологія» негайно означає ідеологію, обов'язкову для кожного громадянина. Тим часом у сучасних демократичних суспільствах те, що приймається як обов'язкове, не означає, що воно автоматично стає обов'язковим для кожного громадянина. Більше того, причиною побоювання застосовувати вислів «державна ідеологія» є використання слова «ідеологія» тільки у значенні політичної ідеології – лібералізму, консерватизму, соціалізму, комунізму тощо [7, 77–78].

У таких дискусіях надзвичайно важливого значення набуває 15 стаття Основного Закону – Конституції України, де зафіксовано, положення, що «Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» [8, 7]. І це твердження є доцільним коли держава розпочинає у якості обов'язку пропагувати, культивувати тоталітарну ідею як беззаперечне і неухильне для виконання. Адже це з необхідністю призводить до формування відчуженості суспільної свідомості від особистості, діяльності від соціальної реальності. Але коли демократична держава через свої установи – особливо культурно-освітні виховує у громадян пошанування демократичних цінностей, то тоді ми маємо у якості обов'язку офіційну ідеологію. Така ідеологія є витриманою відповідно до встановлених правил та формальностей співіснування суб'єктів соціального процесу та визначається як концепт діяльності уряду, бізнесу, політичних партій, громадських союзів і організацій тощо, які реєструють свій статус у законодавчому чи інформаційному полі. Цю ідеологію ми називаємо «державницькою», адже в ній повинні гармонійно поєднуватися інтереси держави, громадянського суспільства і особистості. Основною складовою цієї ідеології є становлення української, духовно-спорідненої, економічно і політично потужної, вихованої на джерелах українського патріотизму нації.

Таким чином, перехід до сучасної демократичної держави не повинен викликати у нас впадання у таку крайність як «деідеологізація» у розумінні «ніякої ідеології». Слід свідомо визначити ідеологічні орієнтири, аніж стати перед фактом поширення «стихийних» ідеологій.

У такому розумінні можна зробити висновок, що будь-яке суспільство (і українське теж) буде успішним, якщо воно чітко усвідомлюватиме основну ідею

щодо свого прогресивного розвитку, якщо у державі функціонуватиме офіційна ідеологія, якщо національна ідея матиме ідеологічне підґрунтя, а поліфонічність ідеологічного поля матиме високоефективний характер існування.

І, наостанок, слід зауважити наступне: цілина філософських досліджень феномену ідеології у сучасній Україні піднята, однак поле ще не в повній мірі культивоване і в цій царині ми маємо ще багато зробити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д.Белл. – М., 1998.
2. Маркс К. Немецкая идеология / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – М., 1988. – 574 с.
3. Мангейм К. Идеология і утопія / Карл Мангейм. — Київ: «Дух і літера» – 2008. – 411 с.
4. Новая философская энциклопедия в 4-х т. / [Руководители научно-издательского проекта: академик РАН В.С.Стёпин и д.полит.н. Г.Ю.Семигин. Уч. секретарь – д.ф.н. А.П.Огурцов]. – М.: Мысль, 2001. Т. 2.
5. Маркузе Г. Одномерный человек / Герберт Маркузе. – М.: Ref-book, 1994.
6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – К. «Основи», – 1994.Т. 2.
7. Лісовий В.С. Культура – ідеологія – політика / В.С.Лісовий. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997.
8. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями: станом на 15 грудня – Офіц. вид. – К.: Паливода А.В., 2010.

Губерский Л.В. Идеология как социально-культурный феномен. В статье осуществлен социально-культурный анализ феномена идеологии, а также современные тенденции ее развития. Ключевые слова: идеология, иллюзорность, идея, государственная идеология, политическая идеология.

Guberskiy L. Ideology as social'no-kul'turnyy phenomenon. The social'no-kul'turnyy analysis of the phenomenon of ideology, and also modern its progress trends, is carried out in the article. Keywords: ideology, illusiveness, idea, state ideology, political ideology.

УДК 116.316.75

Д. Є. Прокопов

доктор філософських наук, професор

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ФЕНОМЕНА ІДЕОЛОГІЇ

У статті досліджуються трансформації в інтерпретації феномена ідеології з середини ХІХ і до початку ХХІ століття, визначаються основні теоретичні і методологічні підходи до його тлумачення, окреслюються тенденції наукового осмислення ідеологічного виміру розвитку соціуму. Автор критично досліджує теорії «кінця ідеології» і поступової деструктуризації ідеологічного дискурсу.

Ключові слова: ідеологія, суспільна свідомість, суспільні відносини, політична ідеологія, «хибна свідомість», культурно-історичний процес.

Порушувати проблему ідеології легко і складно одночасно. Легко – тому, що конференція «Ідеологія

в сучасному світі» фактично проводиться під егідою вченого, який стояв у джерел тієї фундаментальної науково-теоретичної ревізії поняття ідеології як одного з фундаментальних вимірів культурного і соціального розвитку людини, що зумовила розвиток філософської і суспільно-політичної думки в Україні не лише в останній чверті ХХ, але й у перше десятиліття ХХІ століття. Складно – оскільки все, що можна сказати зараз про феномен ідеології по суті є лише історико-філософською інтерпретацією тих положень, які раніше вже знайшли свого відображення у працях академіка Л.Губерського. Утім, перш ніж розпочати власне історико-філософське дослідження феномена ідеології, варто звернути увагу на два моменти, які мають пряме відношення до даної проблематики. По-